

Delirious Rotterdam

Architectuur in Rotterdam als economisch cluster

Foto: Katja Rusinovic

De Kunsthal in Rotterdam.

bestaand architectuurcluster in Rotterdam? Deze onderzoeksvraag vormt een onderdeel van het onderzoeksproject 'Spatial footprints of path creation and path reproduction. Mapping processes of globalisation and localisation in cultural industries in the dutch delta metropolis'. Hieronder wordt geen definitief antwoord op deze vraag geboden, maar we kunnen wel de contouren van de architectuur als strategische culturele industrie in Rotterdam in beter beeld brengen.

Centrum van eigentijds architectuur

Het achterhalen van het economische belang van culturele industrieën, zeker op een lager ruimtelijk schaalniveau, is geen eenvoudige zaak. Culturele industrieën laten zich moeilijk afbakenen en bovendien zijn de standaardindelingen van de sociaal-economische statistieken niet goed toegesneden op deze nieuwe invalshoek. Om een eerste schets van het belang en de spreiding te kunnen geven, hebben we zoveel mogelijk branches geselecteerd waarvan het evident is dat die onder een nauwe definitie van culturele industrieën vallen. Het gaat dan om activiteiten die hoofdzakelijk gericht zijn op het produceren van goederen en diensten die het primair van hun symbolische of esthetische waarde moeten hebben. Acht branches (uitgeverijen, architectenbureaus, reclamebureaus, film en videoproductie, radio- en televisieprogrammamakers, uitvoerende kunsten en musea) zijn geselecteerd.

In Figuur 1 is te zien wat de omvang is van de totale werkgelegenheid van deze branches tezamen in elk van de grote vier steden. Amsterdam is evident de culturele hoofdstad van Nederland. De drie andere steden hebben in 2001 samen in totaal minder werkzame personen (27.100) in de geselecteerde branches dan de hoofdstad Amsterdam (28.200). Als wordt uitgesplitst naar de branches zelf dan zien we dat dit beeld zich voordoet voor bijna alle branches. De eclatante uitzondering is architectuur met Rotterdam als koploper met 5.600 werkzame personen in 2001 ofwel 1,6 procent van de totale Rotterdamse beroepsbevolking (zie Figuur 2).

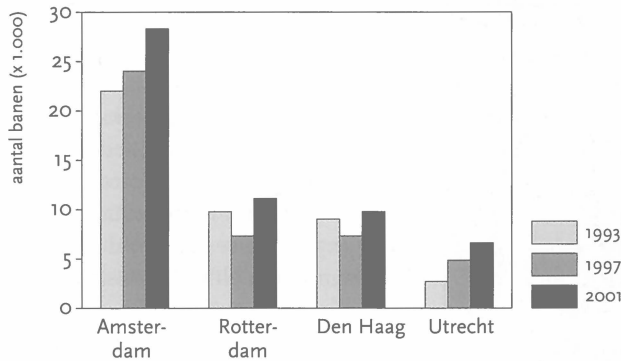
Het economische belang van een culturele industrie laat zich evenwel niet

Rotterdam heeft vooral een naam als havenstad. Inmiddels zien we echter dat Rotterdam een toonaangevende positie heeft verworven voor een specifieke vorm van culturele industrie, namelijk de architectuur. In de Maasstad lijkt zich een cluster van internationaal toonaangevende architectenbureaus te ontwikkelen. Dit opmerkelijke verschijnsel kan niet los worden gezien van de persoon van Rem Koolhaas.

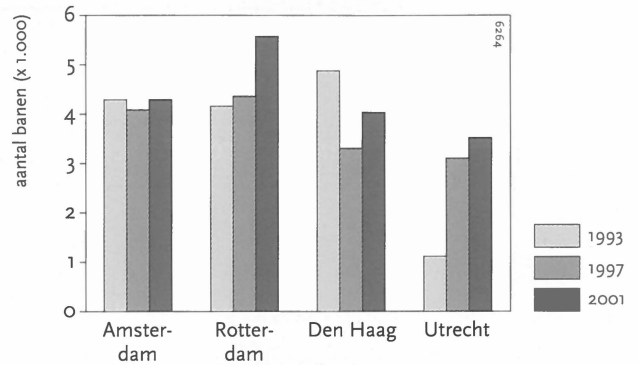
ROBERT KLOOSTERMAN EN EVA STEGMEIJER

In april 2000 won Rem Koolhaas als eerste Nederlander de prestigieuze 'Pritzker Architecture Prize'. De toekenning vond vanzelfsprekend plaats op grond van zijn interessante oeuvre. Maar de Rotterdammer Koolhaas werd ook geëerd vanwege zijn invloed op een hele nieuwe generatie Nederlandse architecten die in het laatste decennium van de twintigste eeuw nationaal en internationaal naar voren zijn gekomen. Volgens de voorzitter van de jury van de Pritzker Prize, J. Carter Brown, is Koolhaas 'the leader of a spectacularly irreverent generation of Dutch architects'. Een groot deel van die hemelbestormende architecten heeft bij het Office for Metropolitan Architecture (OMA) van Koolhaas gewerkt. De referentie OMA is voor inmiddels zelf beroemde architecten als Kees Christiaanse, Winy Maas, Jacob van Rijs, Christiaan Rapp en Willem Jan Neutelings uitermate belangrijk geweest. Vanuit een geografisch perspectief is het fascinerend om te zien dat veel van deze 'Nachwuchs' zelf ook weer in Rotterdam is gevestigd.

De culturele industrieën, waar architectuur onmiskenbaar deel van uitmaakt, vertonen op grond van hun organisatiestructuur (relatief kleine bedrijven die afhankelijk zijn van zeer specifieke hoogwaardige kennis en te maken hebben met een sterk fluctuerende vraag) een sterke neiging tot ruimtelijke clustering. Indien die ruimtelijke concentratie eenmaal tot stand gekomen is, ontwikkelen zich vaak eveneens lokaal gewortelde instituties die bijvoorbeeld bijdragen aan de reproductie van de hoogwaardige arbeid, die kennisoverdracht of 'spillover' bevorderen of die helpen een kritische vraag te articuleren zoals in het geval van prijsvragen of vakbladen. Wat zich dan kan voordoen is een padafhankelijk proces waarbij de concurrentiepositie van een bepaalde lokale culturele industrie voor soms zelfs een zeer lange tijd voortdurend gereproduceerd wordt. De eeuwenlange dominantie van 'haute couture' uit Parijs is daar een voorbeeld van. Hebben we nu op een vergelijkbare wijze te maken met de vorming of een kritische uitbouw van een reeds

Figuur 1 - Werkgelegenheid in geselecteerde culturele industrieën in de vier grote steden.

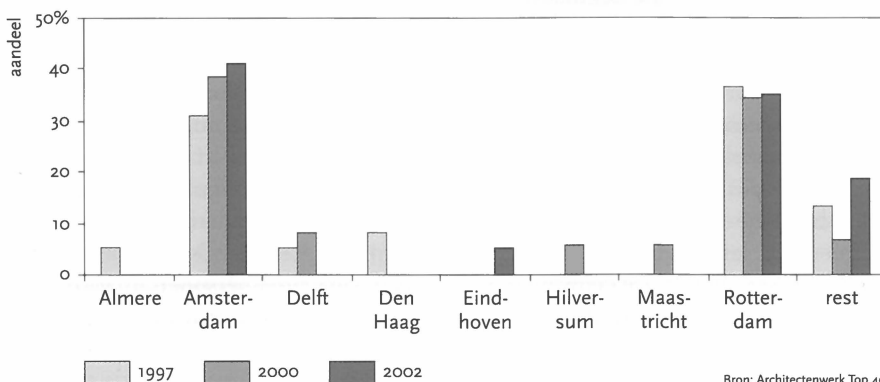
Bron: Kloosterman, 2004

Figuur 2 - Werkgelegenheid in de architectuurbranche in de vier grote steden.

vastleggen louter in termen van werkgelegenheid. De concurrentiekracht van een culturele industrie wordt in een hoge mate bepaald door het innovatieve vermogen. Dat geldt zeker ook voor een branche als architectuur waar vernieuwing een cruciale rol speelt. In veel industriële activiteiten kan het innovatieve vermogen afgemeten worden aan het aantal patenten. Dat is voor architectuur geen begaanbare weg, de innovaties worden maar zeer ten dele in patenten vertaald. Gelukkig is architectuur een economische activiteit waarin de betrokkenen over een hoge mate van reflectie beschikken. In gespecialiseerde tijdschriften worden de nieuwste ontwerpen besproken veelal door ter zake deskundigen. Door te kijken over welke architectenbureaus geschreven wordt in de toonaangevende bladen kunnen we een beeld krijgen van de innovatieve kracht van de verschillende architectenbureaus. Een deel van het werk is al voor ons verricht. Het tijdschrift *Architectenwerk* presenteert sinds 1997 jaarlijks een top 40 van de architecten(bureaus) die het meest genoemd zijn in de bladen *Archis*, *De Architect*, *Bouw*

en *Detail in Architectuur*. Net als *Architectenwerk* gaan we ervan uit dat genoemd worden gerelateerd is aan een bijzonder ontwerp en dus aan innovatie. Daarbij moet wel enige voorzichtigheid betracht worden. Ten eerste is het zo dat journalisten, meestal woonachtig in het westen van het land, zelf ook hun voorkeuren en specifieke oriëntaties hebben. Ten tweede kan de naamsbekendheid van een architectenbureau zelfversterkend werken. Toch menen wij dat de top 40 wel degelijk informatie verschaft over welke architecten(bureaus) er qua verrassende ontwerpen toe doen. Voor elk van de uitverkoren architectenbureaus hebben we de vestigingsplaats (voor zover binnen Nederland gelegen) achterhaald om de relatieve innovatiekracht van de verschillende locaties te bepalen. De verdeling over de variabele vestigingsplaats in de diverse jaren is gepercenteerd op het totaal aantal vermeldingen. Steden met aanwezigheid van twee of meer genoemde bureaus zijn vervolgens apart in de grafiek verwerkt, tezamen met een restcategorie (zie Figuur 3).

Amsterdam en Rotterdam steken met kop en schouder boven de overige steden uit als vestigingsplaats van innovatieve architecten(bureaus). Niettegenstaande het relatief geringe aantal werkzame personen doet Amsterdam het dus voor wat betreft innovatie net zo goed als Rotterdam. Opvallend is ook het vrijwel geheel ontbreken van de beide andere grote steden, Utrecht en Den Haag. Den Haag is zeer goed vertegenwoordigd qua werkgelegenheid (zie Figuur 2), maar niet als gekeken wordt naar innovatief vermogen. Ook de zeer sterke ruimtelijke concentratie is opmerkelijk: in de periode 1997-2002 zijn er minimaal drie en maximaal vijf steden met twee of meer geselecteerde architectenbureaus in de top 40. De analyse van de verdeling over de verschillende plaatsen is ook uitgevoerd voor het gemiddelde van de zes jaren. Per plaats is het aantal gevestigde bureaus gedeeld door het totale aantal bureaus in dat jaar gesommeerd voor de verschillende jaren, en vervolgens gedeeld door het aantal jaren. Zodoende ontstaat per plaats het aandeel (in procenten van het totaal aantal genoemde bureaus in de top 40) van de aldaar gevestigde architectenbureaus over alle jaren (zie Figuur 4). Op een zelfde wijze kan ook gekeken worden naar het aantal keren dat het betreffende bureau in genoemde bladen geciteerd is. Daarbij is een weging aangebracht die corrigeert voor het aantal bladzijden waarin een bepaalde architect per artikel is behandeld. Het totaal aldus gewogen aantal punten door publicaties over bureaus in een bepaalde stad wordt dan uitgedrukt als aandeel van het totaal aantal (punten door) publicaties over bureaus in de top 40.

Bron: *Architectenwerk Top 40*

Figuur 3 - Spreiding van architectenbureaus over Nederlandse steden.

Ook als op deze wijze naar het belang van vestigingsplaatsen wordt gekeken, blijken Amsterdam en Rotterdam zeer sterk te domineren met driekwart van het totale aantal publicaties. Gegeven de nabijheid en de sterke banden tussen de TU Delft (bouwkunde) en de Rotterdamse architecten valt er wat voor te zeggen om Delft bij Rotterdam op te tellen. In dat geval ontlopen de beide steden elkaar nauwelijks meer. Amsterdam weet zich ondanks een geringere werkgelegenheid in de architectenbranche dan Rotterdam op het gebied van innovatieve, spraakmakende architectuur goed te handhaven. Wellicht dat het algehele klimaat in de culturele hoofdstad van Nederland bijdraagt aan de innovatieve kracht van de aldaar gevestigde architecten. Rotterdam mist deze brede culturele inbedding maar in het isolement van de architectuur ligt toch veel kracht besloten. In het kielzog van Koolhaas is een ambitieuze generatie architecten opgekomen. De andere steden, op een bescheiden rol van Delft (Mecanoo) en Maastricht (Wiel Arets) na, stellen weinig tot niets voor. De aanzienlijke werkgelegenheid in de architectuurbranche in Den Haag en Utrecht wordt blijkbaar niet of nauwelijks vertaald in geruchtmakende, innovatieve ontwerpen.

Vernieuwende architectuur

Bovenstaande exercitie maakt duidelijk dat Rotterdam niet alleen het belangrijkste centrum voor architectuur is voor wat betreft de werkgelegenheid, maar ook dat de Maasstad, naast Amsterdam, als een centrum voor vernieuwende architectuur in Nederland wordt gezien. Voor een echt cluster is er echter meer nodig dan alleen maar ruimtelijke concentratie van innovatieve werkgelegenheid. Een geografisch cluster houdt ook in dat de verschillende bedrijven met elkaar en andere actoren verbonden zijn door specifieke functionele relaties die de basis vormen van agglomeratievoordelen. Die voordelen kunnen betrekking hebben op de mogelijkheid tot een zeer verfijnde arbeidsverdeling waardoor de arbeidsproductiviteit stijgt, een lokale arbeidspool van hooggeschoolde gespecialiseerde arbeid, een voortdurende uitwisseling van hoogwaardige kennis die innovatie mogelijk maakt (spillover) en de aanwezigheid een specifieke set van lokale instituties die het bij elkaar brengen van vraag en

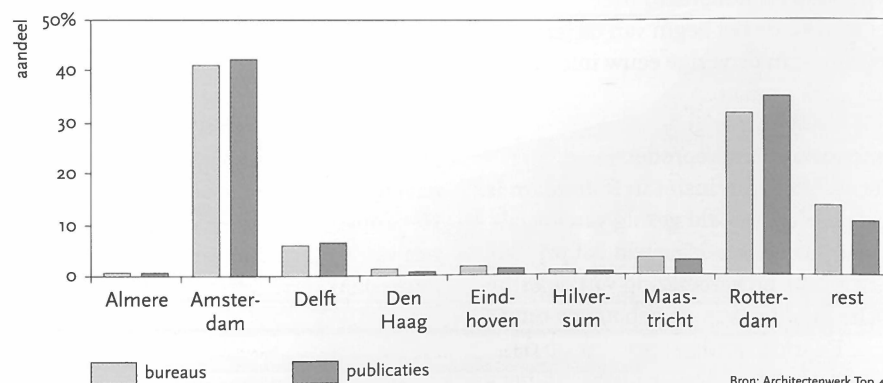
aanbod op afzet- en inkoopmarkten versterken en die ook bijdragen aan reproductie en uitwisseling van kennis en conventies aangaande, in dit geval, vernieuwende architectuur. Het lopende onderzoek is erop gericht om deze interdependenties en hun dynamiek in Rotterdam bloot te leggen.

Toch beschikken we al over concrete aanwijzingen dat zich wel degelijk een dergelijke institutionele inbedding reeds heeft gevormd. Ten eerste kan gewezen worden op de aanwezigheid in Rotterdam van drie nationale instituties op gebied van architectuur. Het Nederlands Architectuurinstituut NAI (sinds 1989), het Stimuleringsfonds voor Architectuur (sinds 1992) en het Berlage Instituut (eerst in Amsterdam, maar vanaf 2000 in Rotterdam) vormen een belangrijke trias van instituties die zorg dragen voor met name de reproductie van kennis (archieff- en institutionele geheugenfunctie, maar ook masteropleidingen), de uitwisseling van kennis (tentoonstellingen, lezingen, prijsvragen, uitgevers van boeken en tijdschriften zoals *o1o Publishers* en NAI Uitgeverij, promotie in het buitenland) en fondsenverwerving (Stimuleringsfonds voor Architectuur). Door de lokale clustering van deze instituties worden netwerken binnen de architectuur mogelijk gemaakt en versterkt omdat nabijheid immers de kans op 'face-to-face' contacten significant vergroot.

Deze golf van institutionele vernieuwing is overigens het directe effect van centraal overheidsbeleid. Eind jaren tachtig trachtte de centrale overheid de Nederlandse bouwkunst te stimuleren (zie de nota's Ruimte voor Architectuur, nota voor architectuurbeleid uit 1991 en

De Architectuur van de Ruimte uit 1997). Instrumenteel in dit nieuwe beleid waren nationale instituten op het gebied van architectuur. Vanwege de eerdere Rotterdamse initiatieven op het gebied van architectuur in combinatie met een sterke Rotterdamse oriëntatie van de toenmalige kabinetten (Lubbers) is toen gekozen voor de vestiging van deze instituten in die stad.

De lokale Rotterdamse wens tot architectonische vernieuwing kwam weer voort uit een fysieke leegte (vanwege het bombardement), maar ook uit een dieper gewortelde positieve houding ten aanzien van experimenten. De geschiedenis van een voorliefde voor gewaagde architectuur gaat verder terug, verder zelfs dan de Tweede Wereldoorlog en het bombardement. Al in 1929 werd Rotterdam 'de meest Amerikaanse stad van het Continent' genoemd. Met in het oog springende, gedurfde architectuur als het café De Unie (1924) van J.J.P. Oud en de wereldberoemde Van Nellefabriek (1925-1931) van het Rotterdamse architectenbureau Brinkman & Van der Vlugt als opvallende representanten. Anders dan in veel andere steden, durfde men het toen in Rotterdam wel aan om plaats te bieden aan modern ogende constructies. Zeker ook na de Tweede Wereldoorlog, toen het centrum van Rotterdam een dramatisch lege lei vormde, lagen er kansen voor vernieuwende architecten. De Lijnbaan (1951-1953) van het Rotterdamse bureau Van den Broek & Bakema is daar een voorbeeld van. Toch moet deze continuïteit niet overschat worden. In de periode 1945-1980 kwamen in Nederland en ook in Rotterdam internationaal gezien minder 'mijlpalen' tot stand dan in het

Figuur 4 - Gewogen spreiding van architectenbureaus en van citaties van architectenbureaus in vakbladen over Nederlandse steden, 1997-2002.

interbellum. Pas in de jaren tachtig van de vorige eeuw treedt hier een verandering in op. Die breuk had een meer interne esthetische reden, de onvrede met de toen heersende stroming waarin de menselijke maat centraal stond (met als centrale figuren Herman Hertzberger en Aldo van Eyck). Niemand verwoordde de kritiek hierop meer pregnant dan Rem Koolhaas die eigenlijk van buiten de Nederlandse architectuurwereld kwam. Aanvankelijk bouwde hij vooral aan een verbaal vocabulaire op het gebied van de architectuur (bijvoorbeeld *Delirious New York* uit 1978), maar in de jaren tachtig slaagde hij er in opdrachten te verwerven (zij het aanvankelijk vooral buiten Nederland) en aldus zijn vocabulaire ook te materialiseren. Zijn rol als initiator en innovator is cruciaal in het begrijpen van de vorming van een architectuurcluster te Rotterdam. Dat Koolhaas die rol heeft kunnen spelen heeft niet alleen maar te maken met zijn inhoudelijke innovaties, maar ook met de organisatie van zijn bureau. OMA heeft meer de open structuur van een laboratorium waar jonge architecten gedurende korte of langere tijd aan verbonden zijn om vervolgens elders emplooi te zoek of zelf (vaak in Rotterdam) een bureau te beginnen. Het OMA van Koolhaas heeft door die open structuur en functie als door-gangshuis aldus een wezenlijke bijdrage geleverd aan creëren en verspreiden van een zeer bepaalde habitus voor relatief grote aantallen architecten. Mede daardoor heeft volgens Hans Ibelings Rem Koolhaas zich ontwikkeld tot een opinie-leider en referentiepunt van de Nederlandse architectuur. Met Koolhaas is, om met Bart Lootsma te spreken, 'de tweede moderniteit' van de Nederlandse Architectuur ingegaan, waarmee Nederland en Rotterdam in het bijzonder zich sinds het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw internationaal sterk profileren.

Padcreatie en padreproductie

Het architectuurcluster in Rotterdam is deels een onbedoeld gevolg van lokaal en centraal overheidsbeleid dat primair gericht was op verbetering van de esthetische kwaliteit van de gebouwde omgeving. Daartoe werden specifiek op de architectuur gerichte instituties in het leven geroepen die Rotterdam als vestigingsplaats kregen. Deze initiatieven van de overheid, in samenhang met de

bouwkundefaculteit van de TU Delft, hebben het web van mogelijke relaties waarlangs innovatieve kennis kan worden gecreëerd en overgedragen aanmerkelijk vergroot. Via die sociale relaties kunnen daarnaast zowel samenwerkingsverbanden als concurrentiegedrag worden verdiept en verbreed. De worteling van innovatieve architectuur in het Rotterdamse milieu neemt hierdoor toe en dat geldt ook voor de kans op levensvatbaarheid op langere termijn. Maar het is zeker niet alleen maar een kwestie van gelukkige, deels onbedoelde greep van de nationale overheid geweest die een groep van innovatieve architecten in Rotterdam heeft doen ontstaan. De vorming van het cluster kan niet los gezien worden van de persoon van Rem Koolhaas die direct en vooral indirect door publicaties en de oprichting van OMA als opleidingsinstituut de innovatie architectuur vorm heeft gegeven en verspreid.

Ons onderzoek is er op gericht om het economische belang van culturele industrieën voor stedelijke economieën te analyseren. Juist voor Nederlandse steden ligt hierin een bron van welvaart en werkgelegenheid. Innovaties hebben niet alleen maar betrekking op nanotechnologie, software of biotechnologie. Conceptuele innovaties in de culturele industrieën zijn zeker ook belangrijk en daarover is tot dusver weinig bekend. Het Rotterdamse praktijkvoorbeeld biedt inzicht in het strategische moment van de creatie van een cluster in de cultural industries. Dit moment van padcreatie en de rol van de publieke en private actoren willen wij verder ont-fafelen. Bovendien willen we nagaan hoe de verdere padreproductie plaatsvindt. Met andere woorden: houdt dit veelbelovende cluster in Rotterdam voldoende kritische massa in de zin van aantallen onwerpers en dragende instituties zodat het ook op langere termijn, net als de mode in Parijs of de filmindustrie in Los Angeles, een internationaal toonaangevende activiteit blijft? Het antwoord op deze vraag zal de grenzen van de architectuur en die van Rotterdam verre overstijgen.

Robert Kloosterman is hoogleraar economische geografie en planologie aan de Universiteit van Amsterdam en wetenschappelijk directeur van het nieuwe onderzoeksinstituut AIMIDS dat ontstaan is uit een fusie van AME en AGIDS. Eva Stegmeijer is student planologie en student-assistent.

Literatuurselectie

- Colenbrander, B. (1995) Referentie OMA: de sublieme start van een architectengeneratie. Rotterdam: NAI Uitgevers/Stichting.
- Architecture Week (2000) 'Koolhaas wins Pritzker Prize', via www.architectureweek.com
- Halbertsma, M. en P. van Ulzen (2001) 'Op het hoekje van de Zwanensteeg'. In M. Halbertsma, M. en P. van Ulzen (red.), *Interbellum Rotterdam: Kunst en cultuur 1918-1940*. Rotterdam: NAI Uitgevers/Stichting Kunstpublicaties Rotterdam: 11-19.
- Ibelings, H. (1995) *Nederlandse architectuur van de 20ste eeuw*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Kloosterman, R.C. (verschijnt in 2004) 'Recent employment trends in the cultural industries in Amsterdam, Rotterdam, The Hague and Utrecht; a first exploration', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 95:2
- Lauwen, T. (2003) *Dutch Design van de 20ste eeuw*. Bussum: Thot.
- Lampugnani, V.M. (1989) *The Thames and Hudson Encyclopedia of 20th Century Architecture*. Londen: Thames and Hudson
- Lootsma, B. (2000) *Superdutch, de Tweede Moderniteit van de Nederlandse Architectuur*. Nijmegen: Sun.
- Simmie, J. (2001) 'Introduction'. In: J. Simmie (red.), *Innovative Cities*. London/New York: Spon Press: 9-52.
- Storper, M. (1997) *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*. New York: Guildford Press.